

Inger Schoonderbeek Hansen:

**1 brukiel for 6 sldlr., 2 gamel thin fade
for 1 mk.¹**

- dialekt i 1600-tals retstekster

Det er sandsynligt, at de forskellige egne i Danmark også i 1600-tallet havde hver deres dialekt som i de efterfølgende århundreder. Hvordan dialekterne dengang så lød, er det naturligvis svært at sige noget konkret om; ærgerligt nok findes der jo ingen lydoptagelser! De eneste sproglige levn fra ældre tiders dansk er skriftlige kilder, som Danmark til gengæld er rigt på. Disse kilder kan gemme på mange sproglige hemmeligheder, navnlig da ortografien på det tidspunkt endnu ikke officielt var fastlagt (som den er i dag i Retskrivningsordbogen). Det betød, at skriverne i princippet kunne skrive som de ønskede, selvom der var visse traditioner inden for de forskellige teksttyper. Når der nu manglede et redskab til at rette ortografien ind efter, kan det tænkes, at skriversnes eget, lokaltfarvede talesprog har kunnet påvirke deres skriftsprog.

Ovenstående var baggrunden for et større projekt, der havde til formål at undersøge, i hvor stort omfang ortografien i nogle jyske og sjællandske 1600-tals retstekster var præget af skriversnes talesprog

---

¹ 1 bryggekedel for 6 sletdaler, 2 gamle tinfade for 1 mark - citeret efter *Skast herreds tingbog 1637* s. 87r; trykt i serien *Ældre danske tingbøger*. Udgivet af Landbohistorisk Selskab og Poul Rasmussen (1956) s. 235.

eller af en vis form for fast/fælles 'skriftsprogsnorm'.² Konklusionen var, at både de sjællandske og de jyske skrivere i det store og hele var upåvirkede af deres eget talesprog, men at de havde et meget ensartet skriftsprog. Ortografien i de forskellige tekster, der omfattede tekster fra starten og slutningen af århundredet, viste ingen store indbyrdes forskelle. De ortografiske træk der var sammenlignelige med pågældende områders senere optegnede dialekt, var ikke kun fåtallige, men det var også i mange tilfælde vanskeligt med sikkerhed at betegne dem som dialektale. Det er nogle af disse træk, jeg vil omtale i denne artikel.

Afspejler ord som *hiede* 'hede', *brukiel* 'bryggekedel', *sloe* 'slog' mv. en dialektal udtale?

En del af undersøgelsen gik ud på at belyse forholdet mellem skrift og den bagvedliggende, formodede udtale, idet det blev antaget, at forholdet stort set svarede til det i nudansk rigssprog. Ad denne vej kunne jeg fx konkludere, at langt a i teksterne hyppigst blev skrevet *a*, fx i *dag*, *manelße*, *suare*, og mindre hyppigt *ah*, fx *svahre*, *advahret*, *befahling*. Langt a blev dog også sjældent skrevet *aa* i ord som *betaale* 'betale', *waare* 'var' (ældre flertalsform), *schaar* 'skar' (datidsform af 'skære'). Når sådanne former optræder i de jyske tekster, kunne man få en mistanke om, at skriveren var påvirket af dialekten, og at *aa* i ordene ikke modvarer langt a, men snarere langt [å] som er kendt fra bl.a. sydvestjysk. Men tilsvarende skrivemåder findes også i de sjællandske tekster, hvor udviklingen fra [a] til [å] også findes. Desuden kunne nudansk kort og langt å også skrives *a* i fx *paaberabte* 'påberåbte', *schar* 'skår'. Det er altså svært med sikkerhed at slutte, at ordene modsvarer datidens (evt. lokaltfarvede) udtale.

Noget tilsvarende gælder skrivemåden for ord, hvis rodvokal modsvarer nudansk langt e. Der optræder nemlig – foruden de normale skrivemåder *e*, *ee* også skrivemåder med *ie* i hele materialet i ord som

² Undersøgelsen resulterede i en ph.d.-afhandling med titlen: *Rigssprogstendenser kontra dialektalt præg i udvalgte retstekster fra 1600-tallet*, der i foråret 2002 blev antaget til erhvervelse af ph.d.-graden ved Aarhus Universitet. Materialet, der lå til grund for undersøgelsen, bestod af 3 domme fra kongens retterting (herefter R'domme1615, 1623 eller 1641), nogle domme fra Skast herreds tingbog 1630'erne (herefter Skast-1630') og 1680'erne (herefter Skast1680'), nogle domme fra Sokkelund herreds tingbog 1630'erne (herefter Sok1630') og endelige nogle domme fra Københavns birks tingbog 1680'erne (herefter KBT1680').

diel 'del' (R'domme1615, Skast1630', KBT1680'), *hiede* 'hede' (Skast1630'), *miere* 'mere' (R'domme1615) etc. Det er oplagt at antage, at skrivemåden afspejler en diftongeret udtale af det lange e, der kendes både i nutidigt jysk og sjællandsk. Skrivemåden forekommer også i såvel jyske som sjællandske kilder fra 1500-tallet og før³, så hvorvidt *ie* afspejler en 1600-tals eller en ældre udtale, er svært at afgøre.

I andre tilfælde kan et manglende bogstav give en formodning om, at en (evt. dialektal) udtaleform ligger bag, fx i ord som *brukiel* 'bruekedel' (= bryggekedel, Skast1630'), *laehuß* 'ladehus' (Skast1630'), *sloe* 'slog' (Sok1630'). [ð] og [q] udtales normalt ikke i disse ord – hverken i jysk eller sjællandsk. I andre ord som *beste* 'bedste', *siste* 'sidste', *fulteß* 'fulgtes', *spurte* 'spurgte' etc. mangler der ud fra nudansk retskrivning et d hhv. g, men formerne afspejler en udtale, der er (og vel var) almindelig over hele riget.

Noget taler for, at den jyske hhv. sjællandske datidige udtale har påvirket herredsskriverens – ellers så skolede – skriftsprog. Det vil imidlertid kræve en meget mere målrettet undersøgelse at afgøre det med sikkerhed.

en rød engelst schiort och 15 gammel faar – forekomst af apokope

Traditionelt adskilles jysk fra de øvrige danske dialekter og rigsmål ved, at slut -e'et i ord som 'købe', 'måtte', 'varme' er bortfaldet. Fænomenet kalder vi apokope; det eksisterer kun i begrænset omfang i øsmål og rigsmål (og slet ikke i bornholmsk). Når nu apokope er så kendetegnende for jysk, kunne man forvente, at det især er de jyske tekster fra 1600-tallet, der indeholder skriftformer, der afspejler bortfald af det udlydende, trykssvage -e. Det viser sig dog ikke at holde helt stik. For det første er de jyske skrivere meget dygtige til at skrive udlydende e, til trods for at de sikkert ikke har udtalt det. For det andet er det antal ord, der skrives uden udlydende -e, så få i antal, at skrivepraksis i de jyske og de sjællandske tekster minder meget om hinanden.

Ord der kan tænkes at afspejle apokope, er især to- eller flerstavelles navneord (fx *schiort* 'skjorte', *finger* 'fingre', *huuß* 'huse'), udsagnsord i navnemåde og datid (fx *hiemlett* 'hjemlede', *begier* 'begære', *hendøed* 'hendøde') samt tillægsord i bestemt form eller flertal (*gam-*

³ Jf. Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* bd. II (1968) s. 49 og Aage Hansen: *Den lydlige udvikling af dansk. Vokalismen* (1962) s. 215 ff.

mel 'gamle', *forig* 'forrige', *mer* 'mere'). I nedenstående tabel ses, hvor mange – eller rettere sagt hvor få – 'apokoperede' former der findes i de jyske og sjællandske herreds- og birketingsdomme.

	Navneord	Udsagnsord	Tillægsord
Skast1630'	15% (af 187)	13% (af 147)	16% (af 58)
Skast1680'	9% (af 240)	3% (af 145)	12% (af 117)
Sok1630'	2% (af 189)	11% (af 206)	11% (af 55)
KBT1680'	2% (af 217)	7% (af 228)	8% (af 137)

Procentdel ord der afspejler apokope

Af tabellen fremgår det, at de 'apokoperede' former er fåtallige i alle teksterne, men dog optræder hyppigst i de ældre tekster. For flere ordklassers vedkommende er apokopen hyppigst i de jyske tekster, men skrivers ortografiske praksis kan ikke kaldes særlig konsekvent. Det er især blandt tillægsordene man finder mange 'apokoperede' ord. Det drejer sig i vid udstrækning om ord på -ig, fx i *den sedvanlig affgift* (KBT1680') og *Mads Hanßens dødelig affgang* (Skast1630'). Formerne mangler flertals- eller bestemthedsbøjning, ligesom det var tilfældet hos en række forfattere fra reformationstiden.⁴ Det synes at afspejle en fællesdansk udtale, idet forholdet er helt almindeligt i nutidigt jysk og ganske udbredt i ømålene. Forbindelserne med disse 'apokoperede' tillægsord optræder ofte som en slags formler i teksten, hvorfor skrivetraditionen nok også her har spillet en ikke ubetydelig rolle.

***kalgaard* 'kålgård', *wanse* 'vanse' mv. - dialektale ord**

I tekstmaterialet fandtes der kun få dialektale gloser, dvs. ord der kun blev brugt i en afgrænset del af riget, hvilket kan have forskellige årsager. Det kan tænkes, at et større tekstmateriale end det udvalgte på ca. 52.000 ord (spredt over ca. 150 A4-sider), ville indeholde flere dialektord. Det kan også tænkes, at retssproget normalt ikke indbød til at anvende ord, der hørte hjemme i det lokaltfarvede talesprog. Endelig kan selve definitionen 'dialektalt ord' være problematisk, idet vi sammenholder ordene i 1600-tals teksterne med dialekter, der først er blevet optegnet flere århundreder senere. Et ord, der i dag tilhører en bestemt jysk eller sjællandsk egns dialekt, kan meget vel dengang have haft en

⁴ Jf. Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* bd. II (1968) s. 197.

videre udbredelse. Som dialektale gloser regner jeg her de ord i tekst-materialet, der ikke optræder i Ordbog over det Danske Sprog (ODS), eller som i ODS betegnes som dialektale.

I alt var der kun 6 sådanne ord i de jyske herredstingsdomme: *binge* (= kiste, der anvendes til opbevaring af mel, korn etc., Skast-1630'), *brukiel* (= bruekedel, bryggekedel, Skast1630'), *giaffsted* 'gjavsted' (= sted til opfordring af dyr, Skast1630'), *kalgaard* 'kålgård' (= urte- eller køkkenhave, Skast1630'), *sløbestølper* (= stolpe til at lave vognfølge af, Skast1630'), *hedebrynden* (= det at afbrænde hede, Skast1680'). I de sjællandske domme fandtes kun dialektordet *vanse*, også skrevet *vogensen*, *wanse* (= skæret på en plov, Sok1630'). I det følgende vil jeg kort kommentere de sidste 4 ord; ordene *binge*, *brukiel* og *giaffsted* kan læseren slå op i Jysk Ordbog: www.jyskordbog.dk.

Ifølge ODS er *kålgård* primært jysk, men arkaisk og sjældent. Ordet kendes i dag i alle jyske dialekter; 1. sammensætningsled udtales med [a], hvilket kan forklare skrivemåden *kalgaard*. Ordet er kendt fra ældre jyske kilder, fx Jyske Lov (1241: *kalgarth*), Justesen Ranchs Samsons Fængsel (1599: *kalgaard*), men også fra andre dele af Danmark (dog ikke med a-udtale), fx i Danske Lov (1683: *kaalgaard*).

2. sammensætningsled i ordet *sløbestølper* svarer til udtalen [¹*støl''pær*], der hos Feilberg er afhjemlet fra Sydvestjylland som flertal af 'stolpe' – altså der, hvor vores tingskriver kommer fra! Sammensætningens 1. led er antagelig en normaliseret form, der modsvarer et 'sløve-' af navneordet 'sløv' = hjulfælg (jf. middelnedertysk *slöve(n)* = smal træramme⁵), eller muligvis af udsagnsordet 'sløve' = forsyne vognhjul med fælg.

2. sammensætningsled i ordet *hedebrynden*, jf. glda. *brynne*, er beslægtet med 'brænde', og '(hede)brynde' forekommer nu kun i hard-sysselsk, samt sporadisk i nord-, nordvest-, og sydvestjysk (jf. Jysk Ordbog: se brynde, betydning 1.2, samt Jysk Ordbogs seddelsamling under *hedebrynde*). 'Hedebrynde' er ukendt i ømål, og også i de forrige århundreder har det formentlig været en særlig jysk gløse.⁶

Ordet *vanse* (skrevet *vanse*, *vogensen*, *wanse*) modsvarer norsk 'vagnse' eller 'vangsne'. Etymologien er usikker; der er muligvis en sammenhæng med indogermansk **uoguh(n)is*, der bl.a. betyder skarp,

⁵ *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* bd. III (1956 ff.) s. 281.

⁶ Jf. Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog* bd. II (1881 ff.) s. 180: Hedebrynde; samme sted bd. I s. 290: Brynde, 1.

borende genstand.⁷ Ordet findes ikke i ODS, men i Kalkars ordbog (s. 855), der som kilde bl.a. nævner Molbechs Dansk Dialect-Lexikon (1841 s. 653: *vognse* = jern på en krog – med kommentaren, at ordet endnu synes at blive brugt på Sjælland). I Ømålsordbogens seddel-samling optræder *vognse* og *vangsne* fra bl.a. sognene Farum og Ganløse, der grænser mod nordvest til Sokkelund herred.

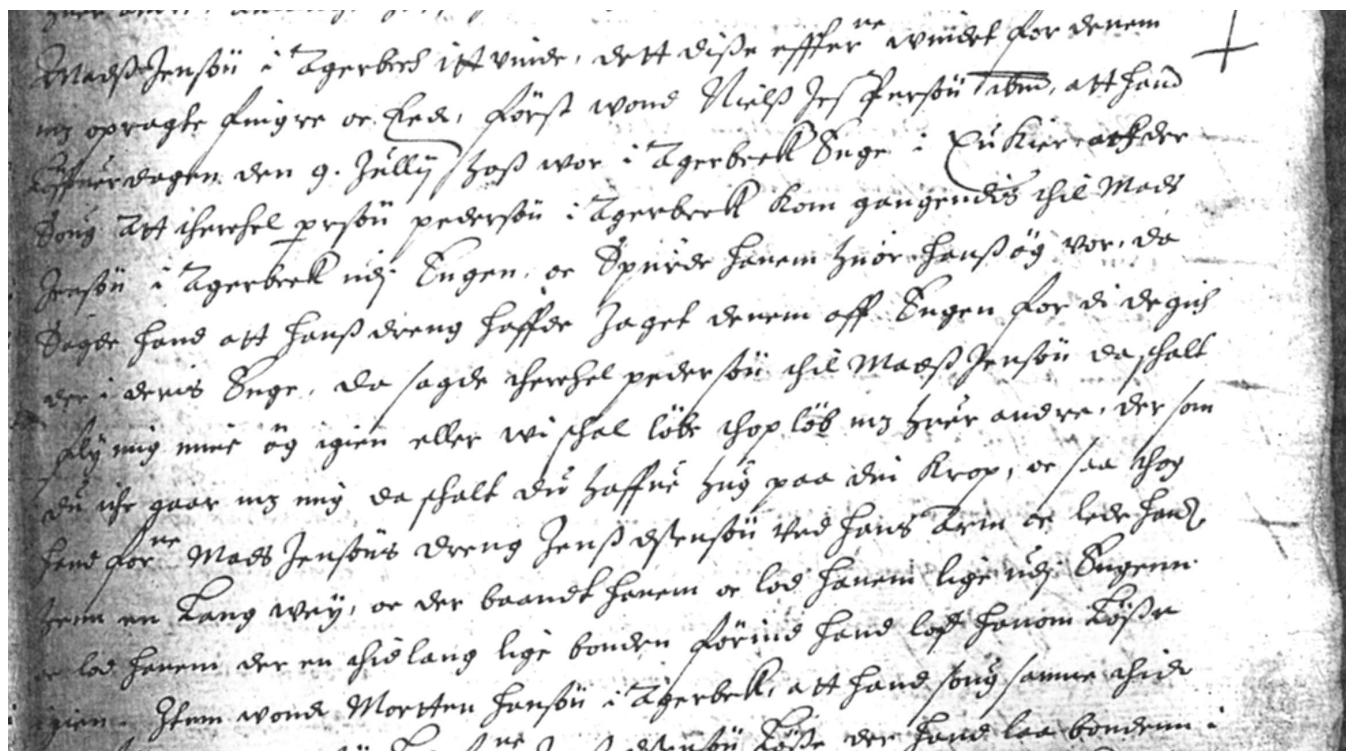
Ud over ovennævnte dialektale ord optræder der, i de 1600-tals tekster jeg har undersøgt, en række ord, der kan afspejle en bestemt dialektal udtale fx *engelst* (bl.a. i forbindelsen *rød engelst schiort*, 'mørkerød skjorte', Skast1630'), *cretter* 'kreaturer' (Skast1630'), *rod-kullen* 'kølledannet træstykke' (Sok1630'), *kølne* 'kølle' (KBT1680') mv. Andre ord er mere eller mindre almindelige i og omkring 1600-tallet (i ODS betegnet som forældede eller arkaiske), fx *baardag* (= slagsmål, Skast1630'), *femon* (= kvæg, Skast1630'), *forkleindring* (= forringelse, Sok1630'), *bøste* (= skinke, KBT1680') mv.

Som nævnt i indledningen af denne artikel er det småt med det dialektale præg i de undersøgte 1600-tals retter-, herreds- og birketingsdomme. Hele 97% af alle ortografiske træk er fælles for hele materialet, heriblandt også nogle man kan genfinde i de pågældende områders nuværende dialekt. Det er snarere med hensyn til ordforråd end ortografi, man kan påvise skriverens dialektale baggrund – til trods for at der kun var meget få dialektord i teksterne. Datidens varierede og (i nutidige læsers øjne) inkonsekvente ortografi er en af grundene til, at der i århundredets sidste årtier opstod diskussioner om og tiltag til fastlæggelse af en retskrivningsnorm. Men det er en helt anden historie.

---

⁷ Jan de Vries: *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch* (1962) s. 643f.

Et lille udsnit af *Skast herreds tingbog 1636* s. 85r (Landbohistorisk Selskab-udgaven (1954) s. 179f.) .samt en oversættelse af teksten:

Madß Jenßøn i Agerbech itt vinde, dett diße effter:ne windet for denem
met opragte fingre oc eed. Først wond Nielß Jesperßøn ibm., att hand
løffuerdagen den 9. jullij hoß wor i Agerbeck enge i Qukier och der
soug, att Therchel Perßøn Pederßøn i Agerbeck kom gangendis thil Mads
Jenßøn i Agerbeck udj engen oc spurde hanem, huor hanß øg vor. Da
sagde hand, att hanß dreng haffde iaget denem aff engen, for di de gich
der i deris enge. Da sagde Therchel Pederßøn thil Madß Jenßøn: Da schalt
[du] fly mig mine øg igien, eller wi schal løbe thop løb met huer andre. Der som
du iche gaar met mig, da schalt du haffue hug paa din krop. Oc saa thog
hand for:ne Mads Jenßøns dreng Jenß Christenßøn ved hans arm oc lede hanem
henn en lang wey, oc der baandt hanem oc lod hanem lige udj engenn
oc lod hanem der en thid lang lige bonden, førind hand lod hanom løße
igien. [...]

Oversættelse:

I sagen Mads Jensen fra Agerbæk vidnede følgende mænd for dem (dvs. herredsfoged og tinghørerne) med oprakte fingre og edsaflæggelse. Først vidnede Niels Jespersen fra Agerbæk, at han lørdag den 9. juli var på engene ved Agerbæk i Kokær, og der så han, at Terkel Persen Pedersen fra Agerbæk kom gående ud i engen hen imod Mads Jensen fra Agerbæk og spurgte ham, hvor hans heste var. Da sagde han (Mads Jensen), at hans dreng havde jaget dem af engen, fordi de gik i hans eng. Da sagde Terkel Pedersen til Mads Jensen: "Nu skal du give mig mine heste igen, ellers kommer vi op at toppes med hinanden". (Og han fortsætter til drengen:) "Hvis du ikke går med mig, så skal du have et lag tæsk". Og så tog han førnævnte Mads Jensens dreng, Jens Christensen, ved armen og ledte ham hen ad en lang vej, og der bandt han ham og lod ham ligge i engen og lod ham ligge der bundet i lang tid, førend han lod ham gå fri igen.